

<https://doi.org/10.62837/2025.10.257>

CƏMİLƏ RÜSTƏMOVA

**TÜRK VƏ AZƏRBAYCAN DİLLƏRİNDƏ MÜRƏKKƏB CÜMLƏ
MODELLƏRİNİN REKURSİV TÖRƏMƏ İMKANLARI
(KOMMUNİKATİV SİNTAKSİS VƏ TÖRƏMƏ DİLÇİLİK
KONTEKSTİNDƏN TƏHLİL)**

Açar sözlər: türk dili, Azərbaycan dili mürəkkəb cümlə, rekursiya, kommunikativ sintksis, törəmə sintaksis

Ключевые слова: турецкий язык, азербайджанский язык, сложноподчиненное предложение, рекурсия, коммуникативный синтаксис, генеративный синтаксис

Key words: Turkish language, Azerbaijani language, complex sentence, recursion, communicative syntax, generative syntax

Müasir dövrdə dilçiliyin öz əhəmiyyətini artıraraq təkcə yazılı mətn formatındakı materialın təhlilindən çıxış etməyərək, şifahi ünsiyyətdəki kommunikativ şərtlilikləri də nəzərə almaq tendensiyası nümayiş etdirməsi, linqvistik araşdırmaların yeni və perspektiv təhlil istiqamətlərini ortaya qoymuş oldu. Bu əsasda dilin yetərincə mühafizəkar layının araşdırılması sahəsində də yeni imkanların ortaya çıxması fərqli və daha adekvat təhlil nəticələrinin əldə edilməsinə yardımçı olan bilər. Belə ki, bir çox halda bu və ya digər cümlənin qrammatik anlamı ilə onun situativ-kontekstual anlamının üst-üstə düşməməsi müəyyən yozum və ya terminoloji definisiya (səciyyələndirmə) çətinliklərinə yol açır bilər. Belə ki, qrammatik markerlərə əsasən bir növ mürəkkəb cümlə modelinə uyğun gələn dil materialı kommunikativ-situativ-kontekstual səciyyələndirmə əsasında fərqli anlamının ifadəçisi kimi təsbit edilə bilər. Bu halda biz, bir çox mürəkkəb cümlə modellərinin təmsalında (əgər törəmə dilçiliyin terminologiyasını mənimsəmiş və tətbiq etmiş olsaq) üst strukturdakı (surface structure) anlam, əslində dərin qatdakı (deep structure) anlamla üst-üstə düşmədiyini görə bilərik.

Təhlillərə keçmədən öncə onu qeyd edək ki, müasir türkoloji araşdırmalarda bu istiqamətli təhlillərə maraq artmaqdadır. Bu sırada İ.Cicekli və T.Korkmazın [2 ; s. 165-173], A.Gökselin və C.Kerslakenin [6; s.109-125]; habelə Ü.Turan və G.Durmuşoğlu-Kösenin [12] və bir çox başqalarının son dövrlər ərsəyə gələn tədqiqatlarını qeyd edə bilərik. Azərbaycan türkoloji araşdırmalarında bu istiqamətli təhlil formatı bir qədər diqqətdən kənar qalmışdır. Ümumən Azərbaycan dilçiləri arasında, xüsusilə dil nəzəriyyəsi və germanistika sahəsində araşdırma aparən dilçilər arasında bu istiqamətli problemlərə maraq göstərənələr olmuşdur. F.Veysəlli silsilə araşdırmalarında törəmə dilçiliyin banisinin nəzəri konsepsiyası çərçivəsində cümlə modellərinin təhlili məsələlərinin müxtəlif aspektlərinə geniş diqqət ayırmışdır. [14];

[13]. Dilçi vurğulayır ki, qrammatikanın başlıca vəzifəsi cümlə törədiciyi prosesinin araşdırılmasıdır. F.Veysəlli onu da xüsusi olaraq qeyd edir ki, bu zaman söhbət sadəcə ədəbi dildə yer alan cümlə modellərindən getmir. Dilçi haqlı olaraq, qrammatikanın bu və ya digər dil daşıyıcılarının adi gündəlik həyatda istifadə etdikləri cümlə modellərinin açıqlanıb təhlil edilməsini hədəf almalı olduğunu vurğulayır [14; s.176]. Göründüyü kimi, məhz kommunikativ sintaksis sahəsində aparılan tədqiqatlar real dil mənzərəsinin canlandırılmasına imkan verə bilər, həqiqi, işlək cümlə modellərinin təsbitinə şərait yarada bilər.

Dilçi Törəmə dilçiliyin əsasını qoymuş N.Xomskinin generativ sintaktis təliminə əsasən cümlənin üst qatı və alt qatı qarşılaşdırmasının struktur-semantik əsaslarını araşdırmış V.S.Kərimovanın adını xüsusilə qeyd etmək olar. [9]. Lakin eyni fikri türkoloji tədqiqatlara da tətbiqən söyləmək çətindir.

Xatırladaq ki, törəmə dilçiliyin banisinə görə, cümlənin üst strukturu bilavasitə eşidilən, fərfinə varılan struktur reallaşmadır. Başqa sözlə desək, ilkin variantdakı verballaşma formatıdır. Lakin alt struktur isə cümlənin məna nüvəsi, semantik özülü kimi çıxış edir. Bu mənada, N.Xomskinin özünün də dəqiqləşdirdiyi kimi, cümlənin üst strukturu onun məna özülünün, semantik əsasının səs imkanları və ya qrafik formatda reallaşmasını təşkil edir. [1 ; s.34]. Bu fikrin əyaniləşdirilməsi üçün və bilavasitə dissertasiya tədqiqatımızla kəşifən maraq dairəsinin dolğun izahı üçün Ü.Turan və G.Durmuşoğlu-Kösenin tədqiqatında təqdim olunan cümlə törəməsi modellərinə diqqət etmək kifayətdir.

“1. *Ali gitti.*

2. *Ahmet Ali'nin gittigini söyledi.*

3. *Can bana Ahmet'in Ali'nin gittigini söylediğini haber verdi..”*. [12 ; s.5].

Nümunədən də aydın şəkildə göründüyü kimi, cümlənin dərin semantik qatında Əlinin getməsi ilə bağlı ilkin məlumat dayanır. Daha sonra isə cümlə genişləndirilərək əlavə informasiyalarla şaxələnir və nəticədə mürəkkəb cümlə (türk dilçiliyinin təhlil konsepsiyasına görə mürəkkəb cümlə sayılan) konstruksiyası ortaya çıxır. Biz də öz növbəmiz də, nitq prosesində müəyyən kommunikativ situasiyaların tələbi ilə meydana çıxan mürəkkəb cümlə törədiciyinə nümunə göstərə bilərik.

1.Hasan yalan söyledi.

2.Sanırım Hasan gerçeği çarpıttı.

3.Hasan gerçeği söylemekte tereddüt etti.

4.Hasan, yalan söylemenin günah olduğunu bilmesine rağmen tereddüt etmeden söyledi.

5.Hasan gerçeği biliyor ama yine de yalanlarıyla gizliyor.

Bu cümlə modellərini daha da artırmaq olar. Lakin dəyişməz bir gerçək – onların hamısının dərin qatında, məhz, Həsənin yalan danışması haqqındakı ilkin informasiya yatır və məhz, həmin informasiya yaranan mürəkkəb cümlə modellərinin ilkin dərin strukturunu təşkil edir. Yeni-yeni cümlə modellərinin törəməsi prosesi isə

rekursiya adlanır. Məhz, dilin rekursiv potensialı dildə nəhayətsiz sayda cümlə modeülləri törətmək imkanı verir [8 ; s. 187].

Dərin struktur və üst struktur cümlə modellərinin bir sıra nəzəri aspektli problemlərini araşdırmış K.Demirçinin də vurğuladığı kimi, dərin struktur, yəni cümlənin ilkin strukturu fərqli üst strukturlu cümlə modellərini ortaya çıxarır ki, bu da öz növbəsində, L.Vitgenşteynin dil haqqındakı məntiqi-fəlsəfi traktatında təsbit edildiyi bir fikri tam əyaniliklə təsdiqləmiş olur. K.Demirçinin xatırladığı kimi, görkəmli filosof-dilçi dilin (əslində, burada fərdin, konkret olaraq, müəllif L.Vitgenşteynin nitqi nəzərdə tutulur. – C.R.) sərhədlərinin danışanın dünyasının sərhədləri ilə çərçivələndiyinə diqqət çəkmişdir [4 ; s.291-304]. Yəni, əslində L.Vitgenşteynin həmin məşhur kəlamı – “Mənim dilimin sərhədləri mənim dünyamın sərhədləri ilə limitləndirilir” (*The limits of my language mean the limits of my world*) – fikri [15 ; s.68] daha sonralar törəmə dilçilikdə geniş istifadə olunan rekursiya anlamı ilə ciddi ortaqlığa malikdir.

Məlumdur ki, dəqiq elmlərdən (riyaziyyatdan) mənimsənilmiş olan bu istilah yeni sintaktik struktur modellərinin törədilməsi prosesinin adlandırılması üçün istifadə edilməkdədir. [17 ; s.18-26]. Rekursiya özlüyündə elə növ sintaktik əməliyyatdır ki, onun sayəsində interpretasiya imkanları reallaşa bilir [20]. Bunu ən əyani şəkildə aşağıdakı nümunələrdə izləmək olar.

1.Seni pişman edəcəyim. – 2. Keşke hiç yapmasaydım dedirtirim sana.

1. Yapma – 2. Öyle yapmazsan, iyi olur

Situasiya, kontekst eyni dərin strukturun fərqli üslub modellərində, fərqli nəzakətlik prinsipi reallaşmasında təqdimatını mümkün edir. Sintaktik rekursiyanın cümlə modelləri çərçivəsindəki reallaşma imkanlarını araşdırmış Y.Dubovikin də qeyd etdiyi kimi, məhz situasiyanın strukturu cümlənin (rekursiya nəticəsində ortaya çıxmış bu və ya digər cümlənin) qrammatik strukturunu müəyyən edir. [18 ; s.303] . Bu zaman türk mürəkkəb cümləsinin təsbiti üçün əsas olan faktorlardan biri – yargının iki və ya daha artıq sayda olması həmin cümlənin mürəkkəb cümlə olmasına zəmanət verir. Y.Dubovikin türk mürəkkəb cümləsinin nəzəri problemlərinə həsr olunmuş digər araşdırmasında vurğuladığı kimi, türk dilçiliyi üçün sadə və ya mürəkkəb cümlə fərqləndirməsində əsas göstərici, məhz semantik prinsipdən çıxış edilməsidir. Yalnız yargının, yəni hökmün birdən artıq olması (hətta model etibarını ilə Azərbaycan dilindəki sadə geniş cümləyə uyğun olsa da – C.R.) mürəkkəb cümlənin təsbitinə imkan verir [19] .

Məsələn, A.Alparslan müasir türk dilindəki “Gelmeden önce dükkana uğrayın”, “Uyumadan önce dişlerini fırçala”, “Derslerini yaptıktan sonra onlar gezmeye gittiler” kimi cümlə modellərinin mürəkkəb konstruksiya təşkil etdiyini və bu təsbitin əsasında semantik prinsipin dayandığını qeyd edir. Eyni zamanda rus dilindəki mürəkkəb cümlə modelləri ilə qarşılaşdırma aparən dilçi bəzi hallarda türk dilçiliyində mürəkkəb cümlə kimi dəyərləndirilən cümlələrin rus dilindəki struktur

modelinə görə sadə cümləni təmsil etdiyini vurğulayır. Dilçi bu situasiyanın ilk növbədə dillərin fərqli tipoloji özəllikləri ilə şərtlənmədiyini bildirərək, həmin yozum müxtəlifliyinin linqvistik ənənədəki mürəkkəb cümlə təsbiti meyarları ilə şərtləndiyini vurğulayır. [16]. Göründüyü kimi, bir çox hallarda dərin struktur səviyyəsində paralel (ikinci) semantik özül mövcud olmasa da, türk dilçiliyinin təhlil prinsiplərinə görə, mürəkkəb cümlə modelləri kimi qiymətləndirilir.

Müqayisə üçün deyək ki, Azərbaycan dilçiliyində zaman budaq cümləli tabelə mürəkkəb cümlənin təsbitində, onun (budaq cümlənin) baş cümlədən sonra gəlməsi və baş cümləyə müvafiq bağlayıcı ilə bağlanması meyarı rol oynayır. Digər halda baş cümlənin tərkibində o vaxt, o zaman, onda ki sözlərindən biri işlənir. Həmin sözlər sayəsində baş cümlə (daha sonra gələn) budaq cümləsi sayəsində izah edilir. “*Biz o zaman xoşbəxt olacağıq ki, vətən torpaqları tam azad olunsun*” [7]. Biz burada sadəcə situtiv rekursiya ilə qarşılaşırıq, iki hökmün bir cümlə modeli çərçivəsində reallıq qazandığını təsbit edirik. Məhz, bu cəhət Azərbaycan dilçiliyindəki zaman budaq cümlə modeli təsbitini türk dilçiliyindəki analoji səpkili dəyərləndirmələrdən fərqləndirir. Yeri gəlmişkən onu da əlavə edək ki, yuxarıda haqqında bəhs edilən *onda ki, elə ki*, tipli sözlər Azərbaycan dilçiliyində qəlib sözlər statusunda dəyərləndirilir və onlar bağlayıcı sözlərlə (məsələn: *nə zaman – o zaman*) eyniyyət təşkil etmir. [5; s. 12]. Bu məqamda digər dəqiqləşdirməyə yol verərək qeyd edək ki, müasir türk dilində Osmanlı türk dilinin ərəb-fars rudimentlərindən təmizlənməsi çərçivəsində kənarlaşdırılan bağlayıcılar sırasında Azərbaycan dili üçün işlək qəlib sözlər və ya bağlayıcılar da yer alır. Bu sırada L.Şfiqullina *vaktaki* (*o vaxt ki*) zaman budaq cümləsi bağlayıcısını da qeyd edir [21]. “*Vaktaki Musa, tayin ettiğimiz vakitte Tur’a geldi, Rabbi ona ilahî sözünü söyledi.*” [11]; “*Vaktaki Kur’ân-ı Kerim nâzil olmaya başladı. Kelâm-ı İlâhîdeki mu’ciz belâgati anlayan arablar şaşırdılar*” [10].

Sonuncu nümunə ilə bağlı diqqət çəkən detal ondan ibarətdir ki, dərin semantik qatda zaman budaq cümləli mürəkkəb cümlə olan bu nümunə iqtibas gətirilən ədəbiyyatda həmin dövrün arxaik yazı ənənələrinə görə, üst qatda (yəni, fonoloji-qrafik formatda) iki sadə cümlə sıralaması kimi təqdim edilmişdir. Bu kimi faktların XX əsrin ikinci yarısına qədər davam etməsi arxaikləşmiş əvəzlik formasının işləkliyi ilə yanaşı, mürəkkəb cümlənin iki müstəqil cümlə şəklində təqdimatının türk dilinin həmin dövrdəki üslub qaydalarına uyğun gəldiyini ortaya qoyur. Məsələn, Türkiyə Böyük Millət Məclisinin (o zamankı adı ilə: Cumhuriyyət Senatosunun) 1969-cu ilə aid stenoqramında oxuyuruq: “*Vaktaki Sovyet Rusya ilə nükleer dengəyə geldilər. Amerika bu sefer ürktü...*” [3; s.41].

Təqdim olunan araşdırma çərçivəsində apardığımız təhlillər onu deməyə əsas verir ki, mürəkkəb cümlə modelləri rekursiya sayəsində məna törədiciliyinin nəticəsində, yəni situasiya, kontekst tələbi ilə sadə cümlədən törəyərək meydana çıxma bilirlər. Bu zaman mürəkkəb cümlənin təsbiti üçün vacib olan yeni hökmün olması

Azərbaycan və türk dilçiliyində fərqli aspektlərdən dəyərləndirilir və bu səbəbdən də təxminən eyni cümlə modelləri bir dildə sadə, digər dildə mürəkkəb cümlə modeli kimi qiymətləndirilir. Habelə məlum olur ki, arxaikləşmiş qəlib sözlər və ya bağlayıcı sözlər olduğu kimi, arxaikləşmiş üst struktur təqdimatları da mövcuddur. Belə ki, bu zaman bir mürəkkəb cümlənin hissələri iki müstəqil cümlə şəklində üst struktur təqdimatına məruz qala bilər.

ƏDƏBİYYAT

1. Chomsky, N. The Science of Language. / N.Chomsky. – Cambridge: Cambridge University Press, – 2012.
2. Cicekli , İ. Korkmaz, T. Generation of Simple Turkish Sentences with Systemic-Functional Grammar. // New Methods in Language Processing and Computational Natural Language Learning, ACL, pp 165-173. <https://aclanthology.org/W98-1221.pdf>
3. Cumhuriyet senatosu tutanak dergisi I cilt 51, 29ncu Birləşim, 738 s. https://www5.tbmm.gov.tr/tutanaklar/TUTANAK/CS___/t08/c051/cs__08051029.pdf
4. Demirçi, K. Derin Yapı ve Yüzey Yapı Kavramlarından Ne Anlıyoruz? // Turkish Studies International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic Volume 5/4 Fall 2010, s.291-304 <https://turkishstudies.net/DergiTamDetay.aspx?ID=1762>
5. Əsədova R. T. Zaman budaq cümləsinin funksional-qrammatik xüsusiyyətləri (İngilis və Azərbaycan dillərinin materialları əsasında), Fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi almaq üçün təqdim edilmiş dissertasiyanın avtoreferatı, Bakı – 2021, 36 s.
6. Göksel, A. Kerslake, C. Turkish: A Comprehensive Grammar https://dn721901.ca.archive.org/0/items/tomer_2021_2/TURKISH%20A%20COMPREHENSIVE%20GRAMMAR.pdf
7. Kazımov, İ. Azərbaycan dili dərsi, <https://ahiska-az.narod.ru/d32.htm>
8. Kərimova, V. N.Xomski: dil və təfəkkür // Bakı 2nd International Conference of Science, 2018, s. 183-187 <http://dspace.khazar.org/bitstream/20.500.12323/3856/1/N.Xomski%3BDil%20v%C9%99%20t%C9%99f%C9%99kk%C3%BCr.pdf>
9. Kərimova, V.S. Noam Xomskinin sintaktik təlimində cümlənin alt və üst qatları konsepsiyası, Fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi almaq üçün təqdim edilmiş dissertasiyanın avtoreferatı, Bakı, 2022, 32 c.
10. Mesnevî (Mevlânâ Celâleddîn-i Rûmî) https://dosyalar.semazen.net/e_kitap/Tahirul-Mevlevi-Mesnevi-Serhi-cilt2.pdf
11. Mesnevi Şerhi - Tahir'ül Mevlevi <https://1000kitap.com/gonderi/30364200?hl=tr>

12. Turan, Ü.D., Durmuşoğlu-Köse, G. Turkish syntax, semantics, pragmatics, and discourse, Eskişehir, 2011, Anadolu Üniversitesi, Açıköğretim Fakültesi Yayınları, 178 s.
https://www.researchgate.net/publication/349773387_TURKISH_SYNTAX_SEMANTICS_PRAGMATICS_AND_DISCOURSE
13. Veysəlli, F.Y. Dil. / F.Veysəlli. – Bakı: Təhsil, – 2007. – s. 264.
14. Veysəlli, F.Y. Struktur dilçiliyin əsasları. Studia philologica: dərs vəsaiti. / F.Veysəlli. – Bakı: Mütərcim, – 2008. – s. 176.
15. Wittgenstein, L. Tractatus Logico-Philosophicus, 2002, 134 pp.
https://dl1.cuni.cz/pluginfile.php/583043/mod_resource/content/0/Wittgenstein%20-%20Tractatus%20Logico-Philosophicus.pdf
16. Алпарслан, А.М. Выражение отношений предшествования в русском и турецком языках (на материале сложного предложения) [Электронный ресурс] // МНКО, 2020. №2 (81). <https://cyberleninka.ru/article/n/vyrazhenie-otnosheniy-predshestvovaniya-v-russkom-i-turetskom-yazykah-na-materiale-slozhnogo-predlozheniya.pdf>
17. Гордей А.Н. Реконструкция и рекурсия в синтаксическом анализе предложения // Карповские научные чтения - Минск : Бел. Дом печати, 2011. - С. 18-26.
18. Дубовик, Е. Л. Предикативные основы синтаксической рекурсии https://open.mgimo.ru/bitstream/123456789/3367/1/magaiainno_2015_v1_59.pdf?utm_source=google.com&utm_medium=organic&utm_campaign=google.com&utm_referrer=google.com
19. Дубовик, Е. Л. Сложное предложение в синтаксическом строе турецкого языка // Веснік БДУ. Сер. 4. 2008. № 1, с.41-45
<https://elib.bsu.by/bitstream/123456789/6177/1/12%20%D0%94%D1%83%D0%B1%D0%BE%D0%B2%D0%B8%D0%BA.pdf>
20. Лодатко Е. А. Рекурсивные лингвистические структуры // Научно-культурологический журнал RELGA.RU, №04 [167] 15.03.2008
<https://relga.ru/articles/2148/>
21. Шафигулина Л.Ш.К вопросу о сложноподчинённых союзных предложениях в турецком языке <https://cyberleninka.ru/article/n/k-voprosu-o-slozhnopodchinyonnyh-soyuznyh-predlozheniyah-v-turetskom-yazyke>

Дж.Р.Рустамова

**Рекурсивные деривационные возможности моделей сложных предложений в турецком и азербайджанском языках (анализ в контексте коммуникативного синтаксиса и генеративной лингвистики)
(резюме)**

В статье исследуются рекурсивные модели порождения сложных предложений в турецком и азербайджанском языках. При анализе предпочтение отдаётся исследованиям, проводимым в контексте коммуникативного синтаксиса и деривационной лингвистики. Выясняется, что модели сложных предложений могут возникать из простого предложения в результате рекурсивного смыслообразования, то есть путём вывода из простого предложения под влиянием ситуации и контекста. При этом наличие придаточной части, необходимое для определения сложного предложения, оценивается в азербайджанском и турецком языкознании с разных точек зрения, и поэтому примерно одни и те же модели предложений рассматриваются как модели простых предложений в одном языке и как модели сложных предложений в другом. Выясняется также, что наряду с архаичными шаблонными словами или союзными словами существуют и архаичные формы моделей поверхностных структур.

J.R.Rustamova

**Recursive Derivational Possibilities of Complex Sentence Models in Turkish and Azerbaijani (Analysis in the Context of Communicative Syntax and Generative Linguistics)
(summary)**

The article examines recursive models of complex sentence generation in Turkish and Azerbaijani. In the analysis, preference is given to studies conducted in the context of communicative syntax and derivational linguistics. It turns out that complex sentence models can arise from a simple sentence as a result of recursive meaning formation, that is, by deriving from a simple sentence under the influence of the situation and context. At the same time, the presence of a subordinate clause, which is necessary for defining a complex sentence, is assessed in Azerbaijani and Turkish linguistics from different points of view, and therefore approximately the same sentence models are considered as simple sentence models in one language and as complex sentence models in the other. It also turns out that along with archaic template words or union words, there are also archaic forms of surface structure models.

Rəyçi: prof. Rüfət Rüstəmov